

УДК 001.32(477.54):617.3](09)"1805/2017"(045)

DOI: <http://dx.doi.org/10.15674/0030-5987201735-17>

Предтеча, першоджерела та підгрунття створення в Харкові Медико-механічного інституту і виникнення ортопедичної школи (до 110-річчя Інституту ім. проф. М. І. Ситенка)

М. О. Корж, О. А. Диннік

ДУ «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка НАМН України», Харків

*Хто не знає свого минулого,
той не має майбутнього.*

Платон

Відзначаючи ювілеї в науково-дослідних колективах (особливо творчих), цілком природною є потреба та спроба дослідити і віддзеркалити не лише кінцевий результат, а й першопричину виникнення та складові попередніх етапів їхнього розвитку і зростання.

У 2017 р. Державній установі «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка НАМН України» виповнюється 110 років від дня заснування. Ортопедичній спільноті України та прихильникам ситенківської фахової школи за її межами загалом добре відомий історичний шлях, віхи й етапи розвитку інституту переважно за радянських часів. Менше — історія інституту в дожовтневий період. І майже невідомим та не віддзеркаленим є внесок і значення медичного факультету Харківського університету, харківських хірургів-учених і підприємців до прийняття рішення щодо створення саме в Харкові ортопедичної установи, якій судилося у ХХ ст. відіграти провідну роль у вирішенні організаційних, наукових і практичних проблем надання ортопедо-травматологічної та лікувально-протезної допомоги й у колишньому СРСР, і в Україні, а у ХХІ ст. увійти до складу Національної академії медичних наук України.

Образно кажучи, нашою метою є в мозаїчному панно, яке складають поживне середовище та підгрунття виникнення, розвиток і сьогоденний стан інституту ім. проф. М. І. Ситенка, ліквідувати білі плями стосовно першого. І, як уже було влучно зазначено століття тому, — «розкрити просвітницьке значення Харківського універси-

тету і закріпити його у вдячній пам'яті сучасників та нащадків» [1].

І ще одна не менше важлива нагода — поважний 110-річний вік нашої установи та позитивні результати її всебічної діяльності обумовлюють також необхідність у цей складний для держави, академічної медичної науки й інституту час крізь призму сьогодення і ретроспективи уважно розглянути та побачити в сучасному форматі 3D закономірну необхідність і перспективу подальшого сталого розвитку найстарішого в Україні ортопедичного науково-дослідного закладу та його потужної й авторитетної у світі фахової школи. Мова йде про Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка, фахівці якого сьогодні успішно вирішують фундаментальні та прикладні проблеми вертебрології, артрології, кісткової онкології, ендопротезування, розроблення та застосування імплантатів із сучасних біоматеріалів, різноманітних засобів ортопедичної техніки й інші нагальні проблеми лікування та профілактики патології опорно-рухової системи в дорослих і дітей. А в останні три роки інститут разом із спеціалістами Військово-медичного клінічного центру Північного регіону Міністерства оборони України активно займається лікуванням складного контингенту постраждалих в антитерористичній операції на Донбасі. За період 2015–2016 рр. інститутом ініційовано та проведено в межах VI і VII Міжнародних медичних форумів («Інновації в медицині — здоров'я нації») та IV і V Міжнародних медичних конгресів («Впровадження сучасних досягнень медичної

науки в практику охорони здоров'я України)), які відбуваються одночасно та позиціонуються як головна подія року в галузі охорони здоров'я України, два міжгалузевих науково-практичних семінари «Бойові ушкодження опорно-рухової системи: госпітальний етап і соціальна реабілітація» із залученням широкого кола медичних фахівців, задіяних військових та цивільних установ України. Тобто, колектив інституту завжди «тримає руку на пульсі» у вирішенні важливих поточних і невідкладних медичних та соціальних проблем державного значення.

Але повернемося до висвітлення предтечі та «кореневої системи» інституту ім. проф. М. І. Ситенка. Як відомо, ідея створення університету в Харкові належала одному із передових представників місцевого дворянства, суспільному діячу, просвітителю та енциклопедично освіченій людині Василю Назаровичу Каразіну (1773–1842). Він довів, що створення університету в Харкові буде сприяти економічному та культурному розвитку Півдня держави. За його ініціативою зібрано кошти в приватних осіб, серед яких були поміщики та купці Харківської, Катеринославської та Херсонської губерній. У 1804 р. розроблено статут університету та видано Установчу грамоту. Університету виділили розміщений у центрі міста Губернаторський палац, побудований у 1776 р. (рис. 1).

Серед перших факультетів Харківського університету, урочисте відкриття якого сталося 17 січня (за старим стилем) 1805 р., був і медичний. Створений новий, або як його тоді називали «Південний», університет і медичний факультет, діяльність якого розпочалася трохи пізніше (у 1806 р.), досить швидко перетворилися у відомі та визнані не лише в Російській імперії, а й за її межами учбово-наукові заклади. По суті це був третій університет в імперії після Московського (заснованого в 1755 р.) та Дерптського (Юріївського, Тартуського, відкритого в 1802 р.). Казанський

університет заснований одночасно з Харківським, але заняття в ньому розпочалися пізніше.

В. Н. Каразін цікавився медициною. У своєму знаменитому виступі щодо необхідності відкриття у Харкові університету перед Дворянським зібранням Слобідсько-Української губернії 1 вересня 1802 р. серед іншого відзначив: «... умножим число врачей, которых одно приближение к одру страждущего дает ему надежду и отраду» [1].

Як подано в монографії «Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905 гг.)» під редакцією професорів І. П. Скворцова та Д. І. Багалія, історію факультету зручно ділити на чотири періоди — за кількістю пережитих чотирьох університетських статутів [1–3].

Перший період (1805–1835). За статутом російських університетів на медичному факультеті Харківського університету було 6 кафедр: 1) анатомії, фізіології та судово-лікарської науки; 2) патології, терапії і клініки; 3) хірургії; 4) повивальної справи; 5) скотолікування; 6) лікарського речослів'я, фармації та лікарської словесності. Кафедри поповнювалися викладачами поступово та своєчасно. Завдяки енергійній діяльності членів факультету та ради університету почали виникати учбово-допоміжні установи, без яких розпочати правильне викладання на медичному факультеті було неможливо. У 1815 р. перші 98 лікарів отримали дипломи Харківського університету. А загалом перші 10 років можна безпомилково назвати роками підготовчими.

Другий період (1835–1863). Завдяки статуту 1835 р. відбулося значне покращення викладання. Кількість кафедр і викладачів збільшено, підвищено фінансування на утримання викладачів і різних установ факультету. Останній із належною обережністю скористався новим статутом і вказівками керівництва, оновлював свій склад гідними викладачами, які зуміли підняти факультет на потрібну висоту. Необхідно зазначити,

Рис. 1. Засновник Харківського університету Василь Назарович Каразін (1773–1842) (а) та приміщення на початку XIX ст. (б, в)

що і сам час, і зміна навколишніх обставин значно сприяли зростанню факультету. За цей період стало актуальним питання про спеціалізацію в медицині, тому керівництво факультету неодноразово доручало професорам та ад'юнктам викладати спеціальні розділи, які не увійшли до обов'язкових предметів за статутом. На початку 1860-х років фахівці факультету зробили низку пропозицій щодо спеціального викладання деяких нових розділів медицини і керівництво після обговорення не лише не відхилило, а й навпаки, заохочувало з огляду на стрімкий розвиток медицини взагалі.

За статутом 1835 р. на медичному факультеті замість шести передбачено десять кафедр, серед них хірургія умоглядна (теоретична) і хірургія операційна, очні хвороби та хірургічна клініка.

Зазначимо, із численних предметів виділили в окрему кафедру теоретичну хірургію.

Інтерес і застосування ортопедичних методів лікування хворих спостерігається в Харкові з середини XIX ст. Ще у 1843 р. видатний представник кафедри теоретичної хірургії проф. Струве А. К., вихованець і доктор медицини Дерптського університету, почав читати на медичному факультеті Харківського університету лекції з десмургії з ученням про вивихи і переломи. У 1849 р. проф. Наранович П. А. підготував до друку підручник «Анатомо-физиологическое описание органов движения тела человеческого» (рис. 2).

Третій період (1863–1884). Швидкий прогрес в усіх розділах медицини у 50-х роках XIX століття, з одного боку, та розширення проведення практичних занять і експериментальних робіт вплинули на зміст статуту 1863 р. Кількість ка-

Рис. 2. Викладачі медичного факультету Харківського університету, які першими стали знайомити студентів з ортопедичними методами лікування хворих у другий період його історії: а) проф. Струве А. К.; б) проф. Наранович П. А.

федр збільшилася до 17, а викладацький склад — до 33 (16 професорів та 17 доцентів). Дроблення кафедр обумовлено усвідомленням значної прогалини в медичній доктрині російських університетів за минулим статутом. Щодо кафедр хірургічної спрямованості бачимо:

1) теоретична хірургія, при ній: офтальмологія з клінікою та вчення про сифілітичні хвороби, хвороби сечових і статевих органів із клінікою;

2) хірургічна факультетська клініка, при ній: оперативна хірургія, прикладна анатомія, вчення про пов'язки й апарати, вправи в операціях на трупах;

3) хірургічна госпітальна клініка.

Наведемо кілька прикладів, коли хірурги тих часів ініціювали та проводили дослідження з фундаментальних проблем ортопедії. На медичному факультеті єдиним професором хірургії, який проводив теоретичне і практичне навчання студентів, був директор хірургічної клініки проф. Грубе В. Ф. У 1863 р. він доручив старшому ординатору О. І. Дудукалову провести «экспериментальную работу над восстановлением костной ткани из переселенного периоста». Але ця тема для докторської дисертації виявилася надто широкою і виконати її не дозволила мізерна грошова учбова допомога. О. І. Дудукалов звузив її і подав як дисертацію «Наблюдения и опыты над восстановлением костяного небного свода», яку блискуче захистив і був удостоєний ступеня доктора медицини. У 1882 р. за дорученням керівництва медичного факультету, крім своїх курсів, уже професор Дудукалов О. І. читав «Учение о переломах, вывихах и воспалительных хирургических болезнях».

Ще один приклад, який яскраво ілюструє і глибину наукового передбачення, і важливість інтерпретації отриманих результатів експериментальних досліджень. Маємо на увазі дисертаційну роботу «К вопросу о значении надкостной плевы при резекциях и ампутациях», подану в 1871 р. на здобуття ступеня доктора медицини лікарем О. І. Красновим за пропозицією проф. Грубе В. Ф. [4] (рис. 3).

Ступінь доктора медицини за дисертацію «Влияние повторных кровопусканий на заживление переломов костей» отримали у 1873 р. О. А. Габетін та у 1874 р. П. І. Морозов за дисертацію «О влиянии способа растяжения (Distraction methode) на тазобедренный и коленный суставы». У 1877 р. І. К. Зарубін опублікував наукову працю «Огнестрельная рана тазобедренного сустава», В. К. Грубе — «Osteotomia subtrochanterica»,

а О. І. Дудукалов — «Материал к лечению врожденной косолапости (*pes varo-eguinus*)». Роком пізніше (1878) М. С. Суботін захистив дисертацію на ступінь доктора медицини «К вопросу о развитии энхондром в костях». У 1880 р. В. К. Грубе видає статті «О гипсовом корсете Сайра» і «Лечение *pes varus*». У 1882 р. М. А. Соколов отримав ступінь доктора медицина за роботу «О регенерации поперечно-полосатых мышц после травматических повреждений» (рис. 4).

Зазначене дозволяє стверджувати, що наприкінці третього періоду розвитку медичного факультету Харківського університету з'явилися підстави та почали визрівати передумови до виділення проблем ортопедії в окрему медичну і науково-практичну дисципліну.

Четвертий період (1884–1905), який відповідає статуту 1884 р., мало чим відрізнявся від попереднього. Головною рисою його стала відміна виборного права професорів, призначення яких передано міністрові. Кількість кафедр на Харківському медичному факультеті збільшено до 24, серед яких:

1) оперативна хірургія з топографічною анатомією і вправами в операціях на трупі;

- 2) хірургічна патологія з десмургією та вченням про вивихи і переломи;
- 3) хірургічна факультетська клініка;
- 4) хірургічна госпітальна клініка.

У четвертому періоді тенденції щодо відокремлення ортопедії посилилися, а складність прикладних і фундаментальних експериментальних робіт вийшла на якісно новий рівень. Зокрема, у 1891 р. наукову роботу, написану студентом В. Маланюком «К учению о трансплантации костной ткани» було відзначено срібною медаллю університету. У 1892 р. удостоєні ступеня доктора медицини Ю. Р. Пенський за дисертацію «Экспериментальное исследование трансплантаций суставных поверхностей эпифизов» [5] (рис. 5) і В. Ф. Воскресенський за дисертацію «Синовиальные влагалища кисти руки». При цьому проф. Пенський Ю. Р., на думку сучасних фахівців, виконав операцію з пересадки суглоба в експерименті одним із перших у світі [6].

Проф. Підріз А. П. опублікував статті щодо лікування кісткового туберкульозу, — «Случай непосредственного хирургического вмешательства при туберкулезном поражении шейных позвонков» (1886) і «Об оперативном лечении бугорчатки суставов» (1889). Приват-доцент Орлов Л. В.

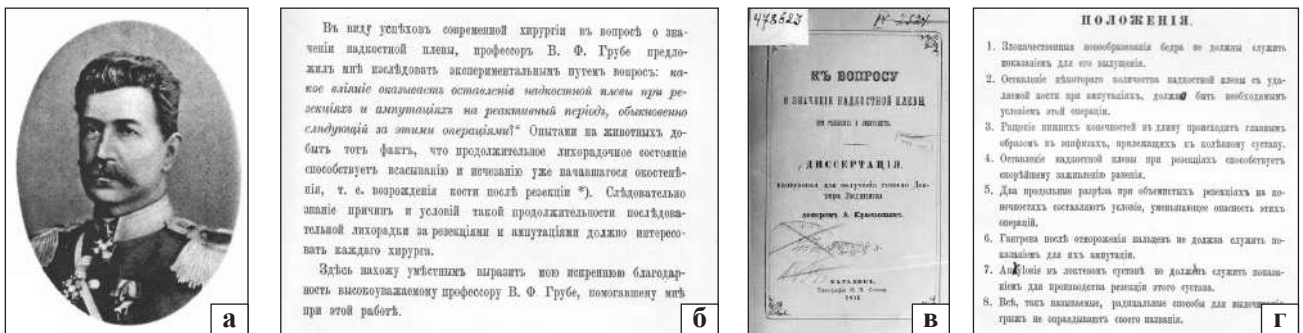

Рис. 3. Приват-доцент Краснов О. І. (а), вступ (б), титульний аркуш (в) та висновки (положення, правлені рукою автора) дисертації О. І. Краснова (г), поданої на здобуття ступеня доктора медицини, яка виконана та захищена на медичному факультеті Харківського університету в 1871 р.

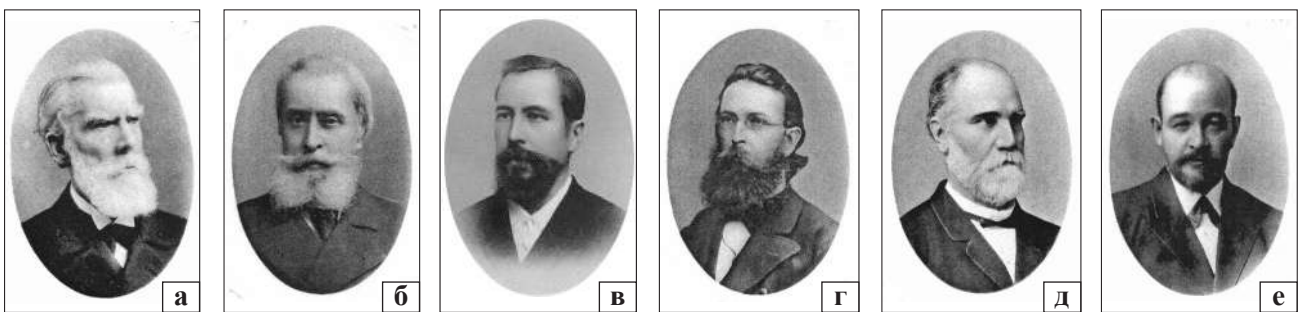

Рис. 4. Викладачі-хірурги медичного факультету, які розробляли ортопедичні методи лікування хворих у третій період історії Харківського університету: а) проф. Грубе В. К.; б) проф. Дудукалов О. І.; в) проф. Суботін М. С.; г) проф. Морозов П. І.; д) проф. Зарубін І. К.; е) проф. Соколов М. А.

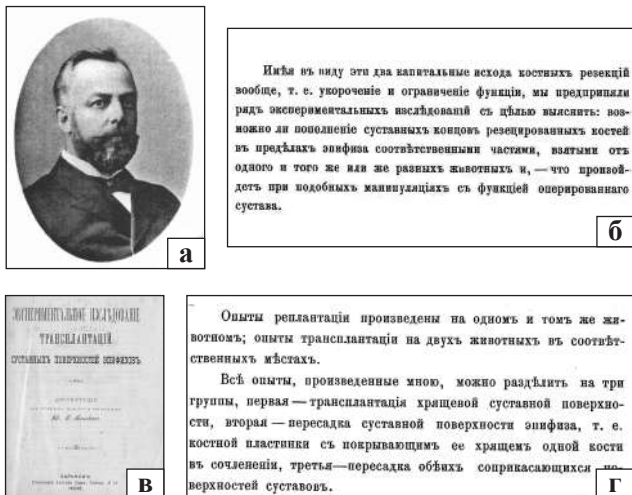

Рис. 5. Проф. Пенський Ю. Р. (а), мета дисертації (б), титул дисертації (в), висновки дослідження (г)

у роботі «Осумкованные экзостозы и их развитие» (1880) висвітлив не менш важливе питання. Поза увагою не лишилися проблеми ампутацій кінцівок — у 1895 р. виходить робота проф. Деліцина С. М. «Опыт видоизменения остеопластической ампутации бедра». Приват-доцентом Кузнецовим М. М. у 1896 р. опублікована робота «Артродез, показания и результаты этой операции». Він у 1897–1898 рр. викладав в університеті доцентський курс «Современное учение о воспалении суставов». І, нарешті, М. П. Трінклер у 1899 р. захистив докторську дисертацію за темою «К хирургии поперечных переломов надколенника» (рис. 6). Уже багато років його ім'я носить одна з вулиць м. Харкова поряд із сучасною харківською обласною клінічною лікарнею.

Наведено не всі публікації, які відображають зміст досліджень ортопедичних проблем ученими-хірургами медичного факультету Харківського університету у четвертий період його існування. Але вони яскраво свідчать про їхню різновекторність, визрівшу значущу «критичну

масу», цілком достатню для відокремлення ортопедії від матері-хірургії. На порядок денний стала проблема появи ортопедичних закладів, які організаційно та структурно будуть відповідати змісту ортопедії та вирішенню її діагностичних, лікувальних і профілактичних завдань.

Першу ортопедичну установу в Харкові відкрив відомий ортопед Юліус Федорович Фінк у 1896 р. — приватну ортопедичну лікарню для дітей із ортопедичною майстернею (рис. 7), де працював досвідчений технік Бартельс. У майстерні виготовляли корсети, ортопедичні апарати, тютюри, взуття тощо [7].

Дуже потужний поштовх для розвитку ортопедії дало відкриття 8 листопада 1895 р. професором фізики Вюртцбургського університету Вільгельмом Конрадом Рентгеном нового виду випромінювання, створення на його основі спеціальних рентгенологічних методів дослідження та використання їх у діагностиці стану опорно-рухової системи. За наявності в установі рентгеновського обладнання, використанням рентгенологічних методів досліджень хворих оцінювали її рівень, сучасність, діагностичні можливості й обґрунтоване застосування методів лікування.

Наявність рентгеноапарата, високий професіональний рівень і намагання крокувати в ногу з часом дозволило учню проф. Грубе В. Ф., відомому харківському щелепно-лицевому хірургу, проф. Фабриканту М. Б. приймати у власній лікарні крім профільних, й ортопедичних хворих, а саму установу позиціонувати ще у 1901 р. як ортопедичний інститут (рис. 8) [8].

Розвиток промисловості в кінці XIX — на початку XX століття призвів до збільшення кількості постраждалих у Харкові. У зв'язку з цим у 1885 р. Харківське Медичне товариство відкрило лікарню для осіб, яким необхідна екстрена допомога. При хірургічних клініках медичного факультету університету почали працювати ортопедичні

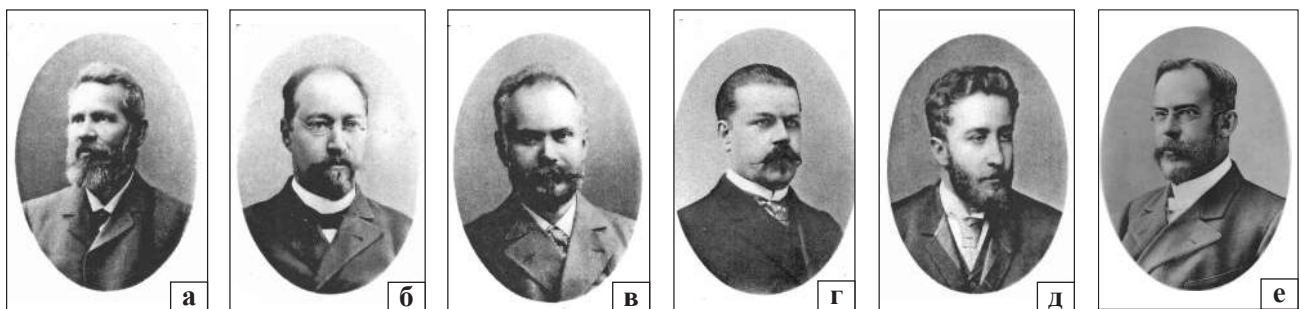

Рис. 6. Викладачі-хірурги медичного факультету, які досліджували ортопедичні проблеми в четвертий період історії Харківського університету: а) приват-доцент Воскресенський В. Ф.; б) проф. Підріз А. Г.; в) проф. Орлов А. В.; г) проф. Деліцин С. М.; д) приват-доцент Кузнецов М. М.; е) проф. Трінклер М. П.

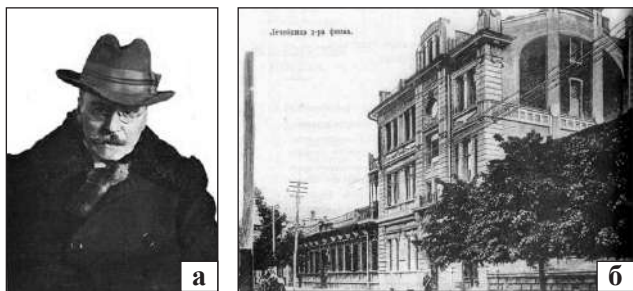

Рис. 7. Перша ортопедична установа у Харкові: а) Юліус Федорович Фінк; б) приміщення лікарні з ортопедичною майстернею

кабінети (рис. 9). На очолюваній проф. Трінклером М. П. кафедрі хірургічної патології в 1904 р. затверджено посаду асистента, а з 1912 р. — доцента з ортопедичної хірургії, десмургії та вчення про переломи і вивихи. Створюються матеріальні передумови для організації ортопедичної клініки при кафедрі госпітальної хірургії медичного факультету Харківського університету [1].

Наголосимо, що, на думку першого директора Медико-механічного інституту проф. Вегнера К. Ф., поштовхом до швидкого розвитку вчення про переломи в перше десятиліття ХХ ст. стали два чинники: упровадження в практику рентгенівських променів і введення законів про страхування від нещасних випадків, які вимагали максимального відновлення функцій та працездатності потерпілих. На рентгенографію випала роль «неподкупного контролю над формою сращенной кости» ... «страховые законы заставляют оценивать функции переломанной конечности» [9].

На наш погляд, із сьогодення видно: ще один чинник — це створення спеціалізованих ортопедо-травматологічних установ, особливо з лікувально-соціальним спрямуванням. Головним критерієм ефективності їхньої діяльності стало відновлення працездатності постраждалих.

Рис. 8. Проф. Фабрикант М. Б. (а), його лікувальна установа (б) та відомості про неї в одному з довідкових видань Харкова на початку ХХ ст. (в, г)

Рис. 9. Операційний зал (а) та ортопедичний кабінет (б) факультетської хірургічної клініки проф. Грубе В. Ф. медичного факультету Харківського університету в 1897 р.

Закономірним природним етапом розвитку ортопедії в місті, Слобожанщині та країні стало відкриття у Харкові 8 червня 1907 р. при Раді з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії Медико-механічного інституту з Медико-консультаційним бюро. Ініціатором створення такої установи після всебічного вивчення й обговорення питання став Голова Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії гірничий інженер, авторитетний підприємець, видатний суспільний діяч, яскравий представник ділової еліти тогочасної держави, учень видатного вченого Д. І. Менделєєва — Микола Федорович фон Дітмар (рис. 10).

Саме М. Ф. фон Дітмар став ініціатором розгляду питання про страхування робітників від нещасних випадків, координував розроблення програм будівництва залізниць у Донецькому та Криворізькому басейнах [10]. На посаді Голови Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії він постійно приділяв велику увагу охороні здоров'я робітників і створенню для них належних умов праці. За його активної участі організовано рятувальні станції на шахтах для надання швидкої допомоги робітникам у разі нещасних випадків і школу гірничих десятників із метою підвищення кваліфікації робітників, що стало значним досягненням того часу.

8 червня 1907 р. з'явилася в Харкові установа, в якій було поєднано визрівші фахові передумови

з відповіддю на потужний соціальний запит прогресивних промислових верств суспільства — Медико-механічний інститут із Медико-консультаційним бюро при Раді з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Старшим лікарем було призначено уродженця м. Кам'янець-Подільська, випускника Юрїївського університету, старшого лікаря Петровської рудничної лікарні (нині м. Єнакієво) Карла Федоровича Вегнера (рис. 11).

Спочатку інститут розміщувався в кількох кімнатах будинку Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії на вул. Сумській, 18/20 (рис. 12, а), потім, навесні 1908 р., для нього знайшли зручніше приміщення на Вознесенській площі, 9 (рис. 16, б–г) у будинку О. Ауербаха поряд із губернським казначейством. А з липня 1911 р. до сьогодні інститут розташований на вул. Пушкінській, 80, у побудованому на початку ХХ ст. будинку за проектом архітектора М. Ф. Пискунова для купця Компанщика (рис. 12, д, е) [11].

Нова установа була цілковито зв'язана «повиною» із медичним факультетом Харківського університету, а саме із його кафедрою оперативної хірургії та топографічної анатомії. На цій кафедрі залишили Михайла Івановича Ситенка після здобуття вищої медичної освіти у 1910 р. Одночасно молодий лікар працював у факультетській хірургічній клініці, а пізніше — у хірургічному відділенні Харківської губернської земської лікарні. Під час Першої світової війни (1914–1918) він служив полковим лікарем, протягом останнього року працював в Одеському спеціалізованому травматологічному шпиталі. Безсумнівно, великий досвід в організації та методиці надання допомоги пораненим визначили вибір спеціальності Михайлом Івановичем.

У 1918 р. М. І. Ситенка демобілізували, він повернувся до Харкова і зайняв посаду прозектора названої кафедри, але прагнув застосувати накопичений досвід і знання на практиці. При цьому вже тоді мріяв про хірургічну роботу на опорно-

Рис. 11. Карл Федорович Вегнер на початку ХХ ст.

руховій системі [12, 13]. У період із 1916–1919 рр. кафедру оперативної хірургії та топографічної анатомії очолював проф. Валяшко Георгій Авксентійович, а одним із найближчих його помічників став М. І. Ситенко [6]. Крім досягнень у царині класичної хірургії, проф. Валяшко Г. А. відомий як автор ортопедичного піонерського експериментального дослідження «К вопросу об ампутациях в детском возрасте» (1916) (рис. 13) [14]. Ця робота засвідчує пріоритет вітчизняних фахівців у вирішенні проблем кукс кінцівок, які ростуть [15].

У 1920–1922 рр. Карл Федорович Вегнер очолював кафедру оперативної хірургії і топографічної анатомії та водночас обіймав посаду директора Медико-механічного інституту. У цей період на кафедрі працювали майбутні корифеї ортопедії — Василь Дмитрович Чаклін та Лев Петрович Ніколаєв [6].

Головним завданням інституту в 1907–1913 рр. було кваліфіковане лікування робітників, постраждалих на виробництві у вугільній, рудничній і гірничозаводській галузях промисловості та визначення в них ступеня втрати працездатності. У цей період інститут виконував, в основному, функцію експертно-лікувального закладу, завдяки цьому близько 70 % хворих надходили не стільки для кваліфікованого лікування, скільки для поглибленого обстеження з метою визначення їхньої працездатності.

Із позиції широкого впровадження розробок проф. Вегнера К. Ф. цікавою є постать хірурга Шарецького Б. Г. у контексті дослідження витоків та особистостей Медико-механічного інституту. У 1904 р. закінчив медичний факультет Харківського університету. Був військовим хірургом на фронті під час російсько-японської та Першої світової війн. До 1919 р. (із перервами) працював у хірургічній клініці Харківського університету та Медико-механічному інституті. Був приват-доцентом медичного факультету університету, членом Харківського медичного товариства. У 1919 р. після революційних подій у Російській

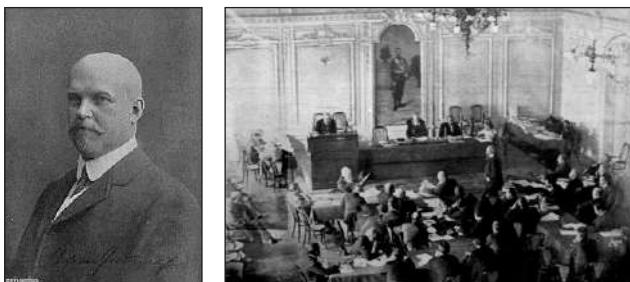

Рис. 10. Голова Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії М. Ф. фон Дітмар та зала історичного засідання XXXI з'їзду

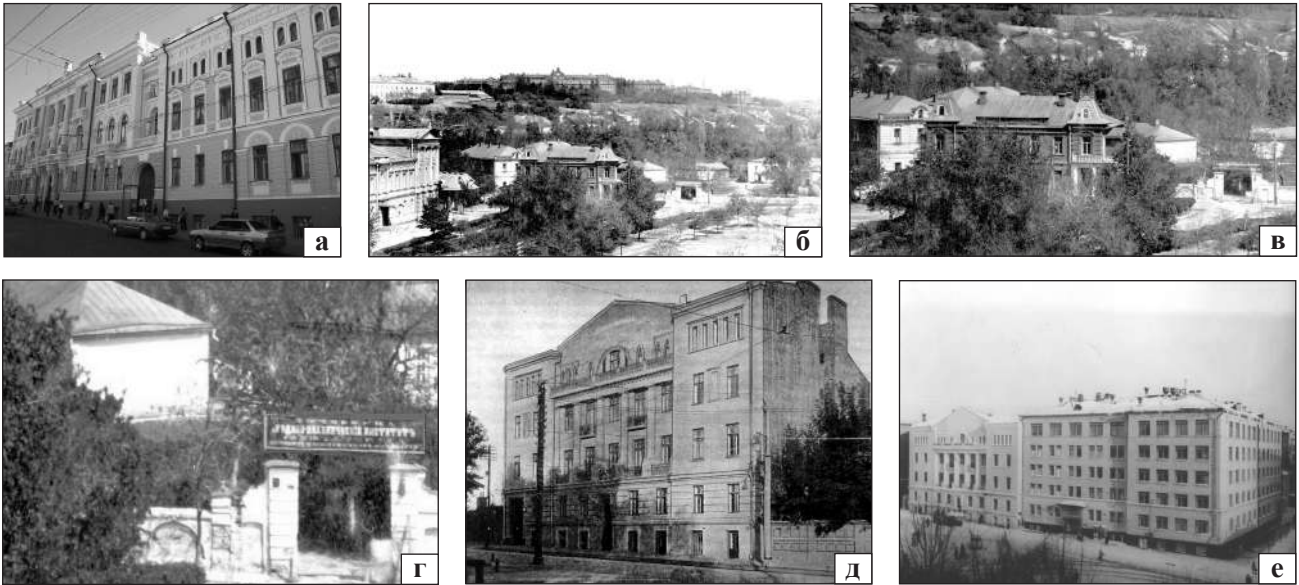

Рис. 12. Будівлі, в яких протягом своєї історії розміщувався інститут: а) вул. Сумська, 18/20 (зараз у цьому приміщенні знаходиться радіотехнікум); б, в, г) Вознесенська площа, 9, різні ракурси; д) приміщення, в якому розмістився інститут у 1911 р.; е) вул. Пушкінська, 80 (вигляд після 1965 р.)

імперії пан Болеслав, як польський патріот, повернувся разом із родиною до Польщі, де зробив дуже успішну кар'єру військового лікаря. Брав участь у розбудові Польської держави — очолював медичну службу її війська, отримав військове звання генерала, а також вчене звання професора [16] (рис. 14). Є фундатором польської військово-польової хірургії, організував військово-медичну академію у м. Лодзі, яка сьогодні носить його ім'я.

У книзі, виданій Міністерством оборони Польщі в 1988 р., він тепло описує харківський період свого життя [17]. А ми зазначимо, що саме харківські хірургічна (медичного факультету Харківського університету) та ортопедична (Медико-механічно-

го інституту) школи підготували для Польщі знаного фахівця та державного діяча. І цей досвід, імовірно, є першим у підготовці інститутом висококваліфікованих спеціалістів для зарубіжжя. До сказаного додамо, що особа та ім'я проф. Шарецького Б. Г. належить до таких, які в хірургічному й ортопедичному середовищах вимовляють із пошаною. При цьому роль проф. Вегнера К. Ф. та фахівців Медико-механічного інституту першої генерації є досить суттєвою.

Віддзеркалимо особливості роботи інституту в наступний період, починаючи з 1914 р. Як відомо, у цьому році розпочалася Перша світова війна. Уже через півтора місяці після вступу

Рис. 13. Ортопедичні здобутки хірурга Г. А. Валяшко: а) Г. А. Валяшко в період написання результатів дослідження; б) титульний аркуш журналу, де опублікована робота (1916 р.); в) частина першого листка роботи

Росії у війну в Харкові відповідно до рішення XXXIX з'їзду гірничопромисловців було відкрито «военный лазарет для низших чинов и господ офицеров» на 225 ліжок, який став філіалом інституту і за короткий час — провідним лікувальним закладом пацієнтів ортопедичного профілю в південноросійському регіоні та базою підготовки лікарів із питань організації допомоги та лікування поранених із вогнепальними ушкодженнями кінцівок (рис. 15) [12, 13, 18]. Водночас і половину ліжкового фонду інституту було перепрофільовано для лікування цього контингенту хворих.

Проф. Вегнер К. Ф. керував роботою інституту і військового лазарету одночасно. Разом вони стали потужним лікувальним закладом, об'єднаним єдиним адміністративним і науковим керівництвом, загальною концепцією лікування ушкоджень і хвороб органів опори та руху.

У 1914 р. Карл Федорович Вегнер захистив дисертацію на ступінь доктора медицини «Закрытые переломы диафиза бедра» (рис. 16) [19], а в 1917 р. видав монографію «Методика функционального лечения поврежденной конечности» [21]. Провідним напрямом у діяльності інституту є розвиток функціонального методу лікування ортопедо-травматологічних хворих і в першу чергу — створення систем скелетного витягнення, що склало основу реалізації цього нового напрямку вітчизняної ортопедії [12, 13].

За останні 100 років про проф. Вегнера К. Ф. написано багато і добре, але, на наш погляд, у переліку досягнень цієї видатної особистості залишилися «по за кадром» його людські якості та певною мірою стиль життя і роботи (рис. 17). Змінилися часи і суспільство, сучасний читач віддає перевагу історії науки та її особистостям, які її створювали. Непересічними є думки його учня, соратника і послідовника Карла Федоровича — проф. Чакліна В. Д., які він виклав у своїй праці «Жизнь, искание, встречи» [21].

І сам Карл Федорович, і його учні були блискучими лекторами, володіли іноземними мовами, знали світову фахову літературу. Любили художню літературу та театр. За свідченням проф. Чакліна В. Д. із проф. Ніколаєвим Л. П. Карл Федорович говорив французькою, а з Василем Дмитровичем — німецькою [21].

Апофеозом досягнутого проф. Вегнером К. Ф. у Медико-механічному інституті професійного, організаційного та педагогічного рівня, віддзеркаленням набутого великого досвіду лікування хворих із ушкодженнями кінцівок мирного

Рис. 14. Вихованець харківських хірургічної й ортопедичної шкіл, генерал Війська Польського, професор Шарецький Б. Г.

і воєнного часу методом постійного скелетного витягнення стала видана в 1926 р. фундаментальна монографія «Переломы и их лечение», яка прийнята рішенням вченої ради Народного комісаріату охорони здоров'я спеціальним учбовим посібником для вищих шкіл країни (рис. 18) [22]. У серпні 1926 р. проф. Вегнер К. Ф. переїхав на роботу до Москви.

У 1920 р. інститут підпорядковано Наркомздраву України і перейменовано в Перший державний Український медико-механічний інститут але до 1925 р. практичні завдання залишаються незмінними (рис. 19). У 1924 р. М. І. Ситенко захищає дисертацію на ступінь доктора медичних наук «О свободной костной пластике при псевдоартрозах» [23].

Як видно, починаючи з 1914 р., інститут став насамперед науково-лікувальною установою і тому з його назви словосполучення «Медико-консультаційне бюро» зникає, але соціальна складова проблеми продовжує свій розвиток в інших, масштабніших організаційних формах, які мають виражену реабілітаційну спрямованість. Необхідно було розвивати спеціалізовану ортопедо-травматологічну та протезно-ортопедичну допомогу населенню України. Це спонукало реорганізацію інституту в листопаді 1925 р. в Український Державний клінічний інститут ортопедії і травматології, на який було покладено функції головного в республіці. У цьому самому році М. І. Ситенко публікує програмну статтю «Задачи, организация и направление деятельности Клинического института травматологии и ортопедии при отделе рабочей медицины НКЗ» [24]. Важливу роль відіграла ще одна його праця «О современных методах лечения переломов» у створеному ним журналі «Ортопедия, травматология и протезирование» [25].

Призначений у 1926 р. директором інституту проф. Ситенко М. І. уже був досвідченим лікарем, ортопедом-хірургом, представником нової генерації вчених та організаторів науки і практичної охорони здоров'я, талант якого розкрився

Рис. 15. Трудові будні лазарету Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії для поранених воїнів у Харкові (1914): а) текст доручення Ради з'їзду; б) звіт лазарету; в) скелетне витягнення нижньої кінцівки; г) у перев'язочній; д) у палаті; е) скелетне витягнення верхньої кінцівки

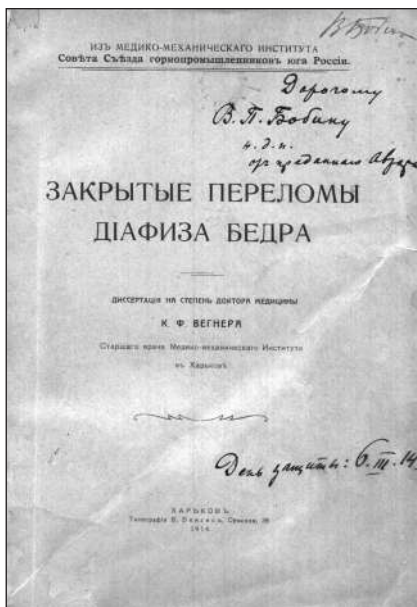

Рис. 16. Дисертація Вегнера К. Ф. на здобуття ступеня доктора медицини

Рис. 17. Проф. Вегнер К. Ф. у своєму робочому кабінеті

Рис. 18. Головна монографія проф. Вегнера К. Ф.

в повну силу в умовах нового суспільно-політичного ладу. Як фахівець із глибоким розумінням проблем державного рівня Михайло Іванович, разом із розробленням клінічних аспектів ортопедії і травматології, розвиває медико-технічний та

соціально-трудова реабілітаційні заходи. Про це свідчить організація:

– відділу протезування та апаратотерапії в складі Українського Державного клінічного інституту ортопедії і травматології (1929);

Рис. 19. Біля витоків формування Харківської школи ортопедів-травматологів: а) проф. Вегнер К. Ф. (у центрі) зі своїми найкращими учнями М. І. Ситенком (справа) та В. Д. Чакліним (зліва) і співробітниками інституту (1924); б) проф. Вегнер К. Ф., Ситенко М. І. з лікарями інституту (1926)

– інституту відновлення працездатності травматиків у м. Слав'янську (1934–1941);

– дослідної станції в складі інституту ортопедії і травматології, яка займалася перекваліфікацією, працевлаштуванням, вивченням шляхів і методів повернення до праці інвалідів ортопедо-травматологічного профілю і, особливо, без верхніх кінцівок (1934–1936);

– ортопедичного трудового профілакторію на базі інституту, але підпорядкованого Наркомату соціального забезпечення України з аналогічними, проте масштабнішими функціями (1936–1941).

У 1946 р. об'єднано Харківський ортопедичний трудовий профілакторій Мінсоцзабезу УРСР і Центральну науково-дослідну станцію трудової експертизи Харківського інституту гігієни праці та професійних захворювань Мінздрава УРСР і створено Український центральний науково-дослідний інститут експертизи працездатності та організації праці інвалідів (УкрЦІЕПІН) у системі Мінсоцзабезу УРСР. А останній в свою чергу, у 1976 р., реорганізовано в Український науково-дослідний інститут протезування, протезобудування, експертизи та відновлення працездатності інвалідів (УкрНДІ протезування) в системі Мінсоцзабезу УРСР. Територіально обидві установи розташовувалися у Харкові. Також у Харкові після війни (1944–1956) працював започаткований за участі інституту ім. проф. М. І. Ситенка перший Український науково-дослідний інститут протезування в системі МОЗ УРСР, (рис. 20) [15], який у 1956 р. було реорганізовано в Донецький науково-дослідний інститут травматології та ортопедії.

Потім були роки, десятиліття і навіть уже століття постійних пошуків, сумнівів, прозрінь, невдач, професійних та моральних звитяг, визнання у хворих, у місті, країні, світі. Словом, те що лежить поза межами поставленої мети цієї статті, добре відоме читачеві та увійшло до скарбниці надбань вітчизняної медицини як здобутки Інституту імені члена-кореспондента Академії наук УРСР, заслуженого діяча науки УРСР, професора Ситенка Михайла Івановича та когорти його видатних соратників, учнів і послідовників.

На завершення наголосимо, що крім досягнення високого рівня фахових знань, швидке становлення, бурхливий розвиток, клінічні та організаційні успіхи інституту стали можливими ще і завдяки високому інтелектуальному та культурному рівню колективу, що сформував проф. Вегнер К. Ф. і примножив проф. Ситенко М. І., які власне підготували ґрунт для розквіту харківської ортопедичної школи.

Проф. Вегнер К. Ф. є учителем двох спеціалістів — засновників ортопедичних шкіл колишнього Радянського Союзу: проф. Ситенка М. І. (харківської) та проф. Чакліна В. Д. (уральської, а потім, певною мірою й московської) (рис. 21).

Таким чином, предтечею створеного у Харкові Медико-механічного інституту з Медико-консультаційним бюро при Раді з'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії є медичний факультет Харківського університету з потужним, національним, культурним, просвітницьким, благодійним та науково-практичним потенціалом. Його розвиток та зростання хірургів до рівня фундаментальних наукових досліджень ортопедичного спрямування, висококваліфікованих

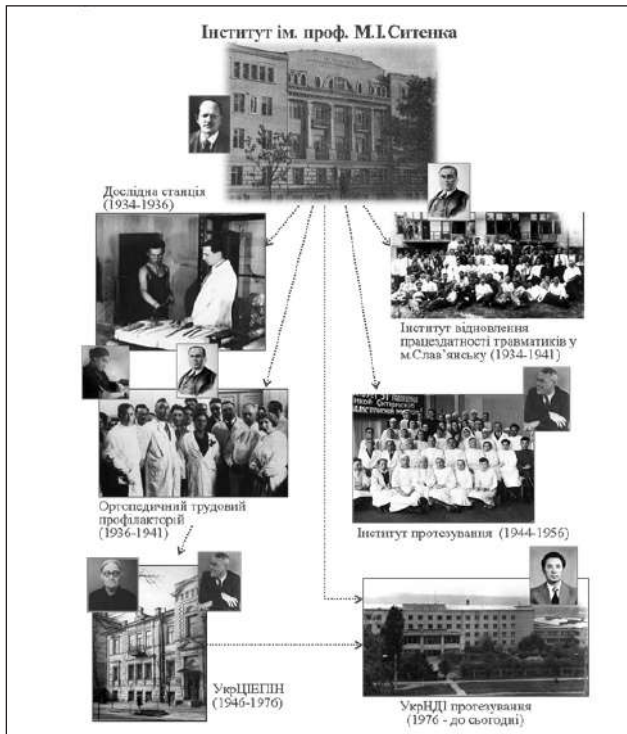

Рис. 20. Схема організаційного і структурного розвитку клінічного, медико-технічного та соціально-трудового напрямів у ситенківській ортопедичній школі

втручань на опорно-руховій системі людини і розуміння, що ортопедія взагалі й ортопедична травматологія зокрема, є самостійною гілкою медицини зі своїм організаційним і структурним забезпеченням, складають першоджерела Інституту. А його підґрунтям є створена та реалізована у відповідь на соціальний запит суспільства гуманна концепція високопрофесійного вирішення комплексу медико-соціальних завдань, де доля травмованої або хворої людини завдяки прийняттю обґрунтованих, адекватних клінічних, медико-технічних, експертних і соціальних рішень є визначальною.

Власне інститут ім. проф. М. І. Ситенка та його фахова школа пройшли перевірку справами та часом, уже давно стали національним надбанням народу й Української держави із притаманним почуттям обов'язку і відповідальності, заслуженим моральним правом і потужним усебічним потенціалом до подальшого розвитку, гідного масштабу та величі своєї 110-літньої історії.

Наразі, викладене дозволило внести до мозаїчного панно історії інституту ім. проф. М. І. Ситенка інформацію щодо його витоків за царської епохи. Загалом із радянським та українським періодами ці відомості надають образу інституту органічну завершеність. Та, виходячи з принципу

Рис. 21. Засновники ортопедичних установ та шкіл: а) проф. Вегнер К. Ф.; б) проф. Ситенко М. І.; в) проф. Чаклін В. Д.

«по справах і честь», неминуче постає питання — чи всі знакові постаті, які власне ці витоків формували, гідно оцінені послідовниками та нащадками? Відповідь очевидна — ні, не всі, через різні причини. Зрозуміло, що мова йде про проф. Вегнера Карла Федоровича — організатора та першого директора інституту, який 20 років служив йому вірою і правдою. А також фон Дітмара Миколу Федоровича — ініціатора створення установи з таким фаховим науково-практичним напрямом, яскравого лідера промисловців не лише Донбасу та Слобожанщини, а й всієї держави тих часів.

За нашої ініціативи рішенням вченої ради проф. Вегнеру К. Ф. у 2017 р. встановлено в нашому інституті меморіальну дошку поряд із дошками його учнів і соратників — професорів Ситенка М. І., Чакліна В. Д., Новаченка М. П. та акад. Коржа О. О. Вдячна пам'ять і щира пошана послідовників знову закономірно звели їх та поставили поряд в *alma mater*, тепер уже назавжди! Творча аура навколо їхніх постатей та імен надихають сучасників і будуть потенціювати нащадків на нові звершення, подальший сталий розвиток інституту.

Список літератури

1. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. проф. Скворцова И. П. и проф. Багалея Д. И. — Репринтное издание. — Х. : САГА, 2011. — 12 с., V, 471 с., 314 с., XVI с., 18 с.
2. Библиотека Харьковского национального университета имени Н. В. Каразина за 200 лет (1805–2005) / Н. М. Березюк, И. Г. Левченко, Р. П. Чигринова. — Х. : Тимченко, 2006. — 390 с.
3. Альбом к столетию (1805–1905) Императорского Харьковского университета / Под. ред. проф. Д. И. Багалея, фотограф А. М. Иванюк. — Репринтное издание. — Х. : САГА, 2007. — 40 с.
4. Краснов А. И. К вопросу о значении надкостной плевы при резекциях и ампутациях : дисс. ... докт. медицины / А. И. Краснов. — Х., 1871. — 64 с.
5. Пенский Ю. Г. Экспериментальное исследование трансплантации суставных поверхностей эпифизов : дисс. ... докт. медицины / Ю. Р. Пенский. — Х., 1892. — 82 с.
6. Становлення і розвиток кафедри оперативної хірургії та топографічної анатомії Харківського національного медичного університету (до 130-річчя від дня засну-

- ванья) / В. М. Лісовий, В. А. Капустник, В. Г. Дуденко [та ін.] // *Експериментальна і клінічна медицина*. — 2014. — № 2 (63). — С. 7–14.
7. Корж А. А. Основные этапы развития протезирования в Харькове / А. А. Корж // *Травматология и протезирование* : Респ. межвед. сб. — Киев : Здоров'я, 1970. — Вып. 5. — С. 153–158.
 8. Объявление о хирургической лечебнице и Ортопедическом институте доктора М. Б. Фарбиканта // *Медицинский указатель* [составленный и изданный Благовещенской аптекою провизора С. Б. Чудновского]. — Х., 1901. — С. 67.
 9. Сильвай К. К. Карл Федорович Вегнер (1864–1940) (Из истории отечественной травматологии и ортопедии) / К. К. Сильвай, Т. П. Галица // *Ортопедия, травматология и протезирование*. — 1970. — № 12. — С. 71–76.
 10. Чествование Н. Ф. фон Дитмара и А. И. Фенина : [25-летие деятельности в горн. пром-ти] // *Харьковские губернские ведомости*. — 1914. — 3 декабря.
 11. Исторический очерк научно-организационной и методической деятельности Института ортопедии и травматологии им. проф. М. И. Ситенко / Н. А. Корж, Д. А. Яременко, В. Б. Таршис, Е. Г. Шевченко. — Харьков, 2001. — 80 с.
 12. История института. Воспоминания о людях, судьбах, времени / Под ред. проф. Корж Н. А. — Х. : Прапор, 2007. — 208 с.
 13. Валяшко Г. А. К вопросу об ампутациях в детском возрасте / Г. А. Валяшко // *Харьковский медицинский журнал*. — 1916. — Т. XXI, № 1. — 15 с.
 14. Дынный А. А. Очерки истории клинического протезирования в Украине / А. А. Дынный. — Х. : Ингвин, 2013. — 240 с.
 15. Шарецкий Б. Г. Выступление в прениях [Раздел VII Хирургия конечности] : материалы XII съезда российских хирургов (19–22 декабря 1912 г.). — М., 1912. — С. 193.
 16. Поляки на мапі Харкова (Будинки, пов'язані з життям і діяльністю поляків у Харкові) : історична карта-проект / Генеральне консульство Респ. Польща у Харкові [координатор проекту І. Журавльова]. — 2012.
 17. Zychowicz G. General Boleslaw Szarecki 1874–1960 / G. Zychowicz — Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Naradowey, 1988. — 184 s.
 18. Вегнер К. Ф. Отчет о деятельности лазарета Совета Съезда горнопромышленников юга России для раненых воинов в гор. Харькове (от 13-го сентября 1914 г. По 1-е января 1915 г.) / К. Ф. Вегнер. — Х., 1915. — Вып. 1. — 16 с.
 19. Вегнер К. Ф. Закрытые переломы диафиза бедра : дисс. ... докт. мед. наук / К. Ф. Вегнер. — Х., 1914. — 231 с.
 20. Вегнер К. Ф. Методика функционального лечения поврежденных конечности / К. Ф. Вегнер. — М. : Типография Рябушинского, 1917. — 75 с.
 21. Чаплин В. Д. Жизнь, искания, встречи / Под ред. И. М. Митбрейта. — Екатеринбург, 2000. — 260 с.
 22. Вегнер К. Ф. Переломы и их лечение / К. Ф. Вегнер. — М., Л. : Государственное издательство, 1926. — 336 с.
 23. Ситенко М. И. О свободной костной пластике при псевдоартрозах : дисс. ... докт. мед. наук / Ситенко М. И. — Х., 1924.
 24. Ситенко М. И. Задачи, организация и направление деятельности Клинического института травматологии и ортопедии при отделе рабочей медицины НКЗ / М. И. Ситенко // *Профилактическая медицина*. — 1925. — № 11. — С. 55–60.
 25. Ситенко М. И. О современных методах лечения переломов / М. И. Ситенко // *Ортопедия, травматология и протезирование*. — 1927. — № 4. — С. 51–55.

Стаття надійшла до редакції 14.08.2017

THE FORERUNNER, THE PRIMARY SOURCES AND THE BASIS FOR THE CREATION OF THE MEDICAL-MECHANICAL INSTITUTE IN KHARKIV AND THE EMERGENCE OF AN ORTHOPEDIC SCHOOL (TO THE 110TH ANNIVERSARY OF THE SYTENKO INSTITUTE OF SPINE AND JOINT PATHOLOGY)

M. O. Korzh, O. A. Dynnik

Sytenko Institute of Spine and Joint Pathology, Kharkiv, Ukraine

✉ Mykola Korzh, MD, Prof. in Orthopaedics in Traumatology: mykola.korzh47@gmail.com

✉ Oleksey Dynnik PhD: aa.dynnik@ukr.net